

**ПІВНІЧНЕ ПОРУБІЖЖА ЗОЛОТОЇ ОРДИ XIV ст. В ПОБУЖЖІ
(історіографія виявлення викопних джерел)**

Історія татарської доби XIV ст. стосовно Буго-Тясминсько-Інгулецького межиріччя в регіональній історіографії попередніх століть практично обмежувалась згадкою перемоги 1362 р. на р. Синюха литовських військ (спільно з русичами) князя Ольгерда над татарами, після чого ті відступили до Криму й Чорноморсько-Азовського узбережжя¹. Обмеженість писемних джерел про цю битву спонукала археологів через 635 років після неї розпочати пошук конкретного місця події біля с. Торговиці Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. Наслідки експедиції дали підстави на несподівані для її організаторів версії, гіпотези, а згодом і висновки. Але не стосовно місця битви, а, передовсім, регіону поширення золотоординського порубіжжя на Дніпровському правобережжі. Зробити огляд публікацій археологів, істориків, джерелознавців, краєзнавців переважно з цієї проблеми робимо спробу в цій статті.

Передовсім зазначимо, що в дорадянських публікаціях про середньовічні старожитності центральноукраїнського регіону містилася деяка інформація про їх зв'язок з Кримом, Османською імперією. У виданих 1863 р. “Матеріалах для географії й статистики” Херсонської губернії, зібраних офіцерами генштабу імперії та укладених полковником А. Шмідтом, згадано, що в Новоархангельську над берегом Синюхи на подвір'ї священика у землі виявили фундамент великої будівлі, яка за переказами старожилів була турецькою лазнею, вище від якої знаходилася мечеть. Вціліло й декілька надгробних каменів колишнього мусульманського цвинтаря². З-поміж описово наведених даних у “Сказаннях про населені місця Київської губернії” (1864 р.), зібраних Л. Похилевичем, згадано сліди землянок у с. Кримки Чигиринського повіту. За переказами, тут колись жили кримські татари³. Неподалік, у Мошориному (тепер – Знам'янського р-ну Кіровоградської обл.) біля р. Бешки та в Олександрії на

¹ Ф.К. Белявін, Б.Л. Дратвер, В.Л. Калініченко, О.К. Піскунов, *Історія міст і сіл Української РСР, Кіровоградська область*, К. 1972, с. 12.

² *Матеріали для географії и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния*, сост. ген. шт. полк. А. Шмидт. Ч. II, Санкт-Петербург 1863, с. 807.

³ *Сказания о населённых местах Киевской губернии или Статистические исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся*, собрал Л.И. Похилевич, Біла Церква 2007, с. 548.

р. Інгульці знайшли 40-відерні горщики з добре випаленої червоної глини, подібні до тих, у яких у Криму зберігали зерно. Ці й інші відомості привели місцевого священика, краєзнавця, автора “Нарисів Олександрійського повіту Херсонської губернії” у “Херсонських епархіальних відомостях” (1870-і рр.) В. Никифорова до висновку, що тут мешкали татари у 1240–1361 рр.⁴ Автор не пояснює цих хронологічних рамок. Очевидно, вони пов’язані із взяттям монголами Києва та битвою на Синіх водах.

Про випадково знайдені ординські монети на березі Синюхи біля с. Торговиці йшлося в “Археологічній карті Київської губернії” В. Антоновича (1895 р.)⁵. 1903 р. В. Гошкевич деталізував, що із цього скарбу золотоординських та чеських монет до очолюваного ним Херсонського археологічного музею надійшли монети ханів Токтогу (1310–1311), Узбека (1313–1340), Джанібєка (1341–1355), Бирдібєка (1357–1359), Кульни (1359–1360), Неуруза (1359–1360)⁶. (Тут і далі прізвища ханів подаємо так, як їх наводять автори публікацій).

У радянський час М. Котляр у дослідженні про грошовий обіг згадує знахідки двох срібних джучидських дирхемів Узбека та Сарай Махрусе 1320/21 рр. поблизу кургану в полі с. Маркове (тепер – Добровеличківський р-н Кіровоградської обл.), переданих до Первомайського музею⁷.

На поч. XXI ст. оприлюднюються результати дослідження діяльності Синьоводської археологічної експедиції її керівниками Н. Бокій та І. Козир. Вони прийшли до висновку, що в с. Торговиці на Кіровоградщині виявлено середньовічну пам’ятку⁸. Її, зокрема, опубліковано у збірці статей про маловідомі сторінки минувшини Центральної України, виданій 2003 р. Інститутом історії України НАН України. Комплекс складається із поселення з виразними рисами міської золотоординської культури та могильника. Він розташований на р. Синюсі значно північніше інших золотоординських центрів у т.зв. буферній зоні між Руссю та Ордою. У статті Н. Бокій та І. Козир зазначено, що з 1997 р. Кіровоградським державним педагогічним університетом імені Володимира Винниченка (далі – КДПУ ім. В. Винниченка) за підтримки Кіровоградського регіонального наукового центру

⁴ В.Н. Никифоров, *Очерки Александрійского уезда Херсонской губернии*, вид. 2, доп., Олександрія 2008, с. 48.

⁵ В.Б. Антонович, *Археологическая карта Киевской губернии*, Приложение къ XV т. “Древности”, Москва 1895, с. 133.

⁶ В.И. Гошкевич, *Клады и древности Херсонской губернии. Книга первая с художественными иллюстрациями*, Херсон 1903, с. 32.

⁷ М.Ф. Котляр, *Грошовий обіг на території України доби феодалізму*, К. 1971, с. 69.

⁸ Н.М. Бокій, І.А. Козир, *Середньовічна пам’ятка біля с. Торговиця на Кіровоградщині*, АДУ 2000–2001 (2002) 90–93.

дослідження історії Центральної України Інституту історії НАНУ тут започатковано охоронні розкопки ґрунтового могильника золотоординського періоду. Наведено дані на всі 141 поховання, виявлені протягом перших п'яти польових сезонів. Найважливішими знахідками в них стали джучидські монети. За словами місцевих жителів велику кількість “татарських” монет було знайдено під час повені 1980 р., коли неподалік Синюхи води розмили залишки кам'яної бруківки та цегляної кладки. Розкопки того місця виявили фрагменти кераміки, цегли, водогону, глиняних тандирів, бані, що є характерними для міської золотоординської культури. Призначення тандирів за золотоординськими аналогами в Молдові й Поволжі автори визначили, як побутові печі, хоча залишків житла не було зафіксовано⁹. У статті Л. Литвинової проаналізовано антропологічний матеріал могильника Торговиця¹⁰. Свідченням особливого значення в левантійській торгівлі шляху між Львовом та Кримом називається у статті Г. Козубовського скарб 173 джучидських дирхемів від часів Тохти (1290–1312) до Навруза (1359–1360) та 6 празьких грошів¹¹. Зокрема, на підставі аналізу монет, зробленого Г. Козубовським, О. Брайченко пише, що це дозволяє віднести Торговицю до періоду розквіту містобудування за Узбека і Джанібєка (з другого десятиліття до 60-х рр. XIV ст.). У цей час давня Торговиця (Сині Води) досягла значного розвитку у якості татарського військово-адміністративного центру зазначеної округи. Надходження джучидських монет на середнє Побужжя, очевидно, припинилося за короткотривалого правління хана Навруза (рубіж 1359–1360 рр.). На жаль, втрачено значний скарб монет, вимитих паводком 1980 р. На думку автора статті, перспективними мали стати археологічні дослідження підземних ходів, розміри яких за свідченням очевидців сягали 1,5–3 м у висоту та 1–2 м у ширину. Вони могли бути пов'язані як з ординськими, так і з гайдамацькими часами¹².

⁹ Н.М. Бокій, І.А. Козир, *Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація)*, Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: Студії з історії XIX ст., К 2003, с. 41, 42, 74, 76–78. (Див. також: те ж саме, *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*, К. 2005, с. 41–83.)

¹⁰ Л. Литвинова, *Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця)*, Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: Студії з історії XIX ст., К 2003, с. 85–94.

¹¹ Г. Козубовський, *Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України*, Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: Студії з історії XIX ст., К 2003, с. 96.

¹² О. Брайченко, *Синьоводська проблема: перспективи комплексних досліджень*, Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: Студії з історії XIX ст., К 2003, с. 33–34.

Підсумки перших десяти років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці висвітлили Н. Бокій, І. Козир і Т. Позивай у збірці матеріалів міжнародної наукової конференції, присвяченої ювілею розкопок. Ще задовго до початку цих робіт серед мешканців села ходили легенди про “монетний двір” та ін. знахідки, в т. ч. й внаслідок згаданої повені 1980 р. Протягом 1997–2005 рр. експедицією розкопано більшу частину могильника, кілька об'єктів середньовічного міста, частину лазні. На значній глибині в могильнику виявлено залишки цегляної кладки. Поховання навколо і під нею, на думку наукового керівника Кримської філії Інституту археології НАН України О. Айбабіна, свідчить, що це могли бути залишки мавзолею чи навіть мечеті. Особливо цінними знахідками стали срібні (часів правління ханів Узбека 1312–1342 рр.) та Джанібєка (1342–1357 рр.) й мідні монети. Останні, на думку Г. Козубовського, наслідують поширений тип мідного джучидського пула з квіткову розеткою та легендою “Карбування Сарая-ал-Джедід”. Подібні наслідування могли карбуватися в золотоординських центрах, у т. ч. і в самій Торговиці. Поховання за етнічним складом є переважно слов'янським зі значними монголоїдними домішками (більше в жінок), відчутними салтово-маяцькими (аланськими), болгарськими, кочівницькими впливами. Розкопано залишки трьох глиняних тандирів, характерних, зокрема, й для Криму (Судак, Бахчисарай, Феодосія)¹³.

2010 р. в Наукових записках КДПУ ім. В. Винниченка І. Козир охарактеризувала керамічну майстерню золотоординського часу з Торговицького археологічного комплексу на р. Синюсі. Цей комплекс залишався єдиною відомою пам'яткою на північно-західному прикордонні Золотої Орди, що має яскраві риси її міської культури. До елементів цивільної забудови належать рештки керамічного водогону, печі-тандири й типова східна лазня (хаммам). У 2008–2009 рр. Кіровоградською Торговицькою середньовічною експедицією відкрито перший виробничий комплекс “міста” – майстерню для випалювання кераміки. Досліджено два керамічні горни, велику піч, п'ять тандирів, погріб-схованку, склад вогнетривкої глини та штучний ровик для відведення стічних вод. Археолог припускає,

¹³ Н. Бокій, І. Козир, Т. Позивай, *10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині, Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.)*, Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці, Кіровоград 2006, с. 4–9. (Див. також: І.А. Козир, Т.Д. Позивай, *Археологічні дослідження золотоординської пам'ятки в басейні Синюхи*, Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, К. 2007, с. 414–432).

що майстерня перекривалася навісами, оскільки залишків стін не зафіксовано, окрім решток декількох згорілих стовпчиків. Усю конструкцію виготовили з вогнетривкої глини з домішкою порівняно великих уламків керамічного посуду. Двоярусна конструкція керамічних горнів була традиційною у виробництві Русі, Волзької Булгарії, Криму, золотоординського Поволжя. При спорудженні торговицьких горнів застосували характерний для золотоординських пам'яток прийом вирубування в берегових схилах. Обидва керамічні горни були врізані в материкову глину на крутому схилі берега р. Синюхи (лише їхня купольна частина розміщувалася над поверхнею)¹⁴.

Дослідниця порівнює призначення раніше відомих археологам тандирів на золотоординських поселеннях на території Молдови як: а) побутових печей (приготування їжі, випікання хліба, опалення житла) в Старому Орхеї з найбільшою їх концентрацією біля караван-сараю; б) випалювальні печі керамічних майстерень у Костешти. Характер останніх мали й тандири на Торговицькому поселенні, які могли входити до великого виробничого осередку. Загалом, ці типові східні печі відомі в Середній Азії з доби бронзи, а як характерний атрибут золотоординської міської культури вони виявлені, крім Молдови, в Поволжі, українському Північно-Західному Причорномор'ї. Висновок про залишення господарями торговицької майстерні під тиском певних зовнішніх причин автор обґрунтовує знахідкою погребя-схованки для залізного реманенту зі слідами згарища, черешковий залізний наконечник стріли ромбоподібної форми з оформленими уступами верхніми гранями. Це могло бути пов'язано з військовою акцією литовського князя Ольгерда, яка завершилася його перемогою на Синій воді 1362 р. У “Хроніці...” М. Стрийковського в епізоді, присвяченому цій битві, першим серед визволених Ольгердом населених пунктів згадується саме Торговиця¹⁵.

Кіровоградські автори представляють “торговицько-ординську” проблематику в загальноукраїнській, а також закордонній науковій періодиці. В опублікованому в “Археологічних дослідженнях України” звіті Торговицької середньовічної експедиції за 2008–2009 рр. І. Козир та Т. Позивай висвітлюють продовження дослідження золотоординського ґрунтового могильника, лазні та майстерні XIV ст. Лазня належить до споруд східного типу. Розкопані три її приміщення вірогідно слугували мильнею та

¹⁴ І.А. Козир, *Керамічна майстерня золотоординського часу з Торговицького археологічного комплексу*, Наукові записки, вип. 13, серія: Історичні науки, Кіровоград 2010, с. 6–14.

¹⁵ *Ibid.*, с. 10, 12.

парильнями. (У попередні роки виявлено систему опалювальних каналів, велику цегляну піч.) На площі керамічної майстерні досліджені два керамічні горни, погріб-схованку, склад вогнетривкої глини та ровик для відведення стічних вод. Її розташування на крайній околиці поселення є черговим аргументом визначення Торговиці як пам'ятки міської культури золотоординського часу¹⁶. 2012 р. І. Козир, Т. Позивай, М. Сичов, О. Чорний інформували в “АДУ” про розкопки попереднього року на раніше досліджуваних об'єктах Торговицького археологічного комплексу. Загальна площа вивченого могильника досягла 2400 м². Переважна більшість із усіх 474 поховань є безінвентарними. Поряд з лазнею виявлено ділянку водогону з шести секцій керамічних труб, яка фактично накладалася на ранішню потужну цегляно-кам'яну піч, де, очевидно, випалювали цеглу для лазні¹⁷.

Спробу визначити безпосереднє місце битви на Синій воді 1362 р. шляхом аналізу картографічних, писемних джерел, а також матеріалів археологічних досліджень, зроблено І. Козир та О. Чорним у публікації 2012 р. в “Українському історичному журналі”. Зазначено, що за 15 років археологічних досліджень кіровоградські історики, спільно з київськими вченими Ф. Шабульдом, Г. Козубовським, Л. Литвиною, О. Брайченком (зазначимо, що починав він цю роботу ще працюючи в КДПУ ім. В. Винниченка) отримали свідчення близькості до об'єктивності прив'язки історичною традицією місця Синьоводської битви до Торговиці на р. Синюсі. Тут відкрито типове міське поселення Золотої Орди у складі власне населеного пункту і поховання. Характерне східне походження тут мали тандири (аналогі – на синхронних пам'ятках Криму й Північно-Західного Причорномор'я й закордону), лінії водогону (аналогі – біля Запоріжжя), лазня гамам (в інших публікаціях – хаммам), які відрізнялися від елементів киеворуських поселень на суміжних теренах. У ґрунтовому могильнику, який розміщувався на північно-західній околиці, зокрема, виявлено на значній глибині великі кам'яні плити та залишки цегляної кладки. Подібні двом вапняковим орнаментованим (у вигляді стилізованих розеток) плитам знахідки зустрічалися у середньовічному Криму. На похованнях могильника та об'єктах цивільної забудови виявлено 36 срібних дирхемів та 64 мідних пули, за якими поселення датується першою

¹⁶ І.А. Козир, Т.Д. Позивай, *Дослідження Торговицького середньовічного комплексу в 2008–2009 рр.*, АДУ 2009 (2010) 201–204.

¹⁷ І.А. Козир, Т.Д. Позивай, М.В. Сичов, О.В. Чорний, *Розкопки Торговицького археологічного комплексу*, АДУ 2011 (2012) 279–281.

половиною – серединою XIV ст. У Торговиці (на Синій Воді) могла бути ставка ханського намісника. Саме потреби татарської частини населення (більшість же тут складала місцеві етнічні елементи), вважають автори статті, забезпечували лазня та водогін. (Для порівняння зауважимо: водогін у повітовому центрі російської імперії, Єлисаветграді (тепер – Кіровоград) з'явився лише через п'ять з половиною століть.) Потужний шар попелу-згарища свідчить про раптове припинення існування міста та залишення його населенням. Виявлені кілька наконечників стріл, верхня межа дат монет, писемні згадки про Синьоводську битву приводять до висновку про надзвичайну ситуацію, яка призвела до пожежі й могла мати характер воєнного удару. Внаслідок цього Литва знищила важливий стратегічний західний ординський рубіж у Побужжі¹⁸.

Торговицький могильник є одним з найбільших в Україні золотоординського періоду. Найбільше значення для його датування мають знахідки тогочасних монет, зокрема, комплексу з поховання 241, який опублікував в “Археології” Т. Боровик (висловивши подяку Г. Козубовському за допомогу у визначенні монет). Срібні дирхеми представлені карбуванням Узбека (1313–1341 рр.), Джанібєка (1341–1352 рр.), Бердібека (1357–1359 рр.). Серед датованих 32 монет найранішим є дирхем, карбований у Сараї у 1317/1318 рр., найпізніші – в Гюлістані 1357/1358 рр. Загалом на могильнику срібні дирхеми та мідні пули виявлені в семи похованнях. Ймовірно, особа з поховання 241 мала вищий, порівняно з іншими, соціальний статус. Серед 100 золотоординських монет та їхніх наслідувань, зібраних за перші 15 польових сезонів, немає монет за 1360-і рр. Це може свідчити про залишення міста золотоординцями у зв'язку з перемогою Ольгерда в битві на Синіх Водах 1362 р. або через інші чинники, що припинили тут життя¹⁹. До нумізматичних знахідок у Торговиці привертає увагу Г. Козубовський у статті про торгівельні шляхи в Україні в середині XIV ст. Він нагадує, що 1894 р. на березі Синюхи виявлено 173 монети: джучидські дирхеми від Токти (1290–1312) до Навруза (1360) та шість празьких грошів Вацлава II (1300–1346) і Карла I (1346–1378). Скарб датовано межею 1350–1360-х рр. Систематичні дослідження Торговиці останніх кільканадцяти років дозволяють

¹⁸ І.А. Козир, О.В. Чорний, *Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел*, УІЖ 2 (2012) 11–27.

¹⁹ Т.Д. Боровик, *Поховання 241 могильника золотоординського часу на Кіровоградщині*, Археологія 4 (2012) 91–94.

ототожнити пам'ятку зі значним золотоординським центром. Нумізматичні знахідки вказують на датування пам'ятки кінцем першої – початком др. пол. XIV ст. Мідні випуски (суто міська монета) представлені винятково типами золотоординських пулів з двоголовим орлом та квітковою розеткою, а також їх наслідуваннями. В Дністерсько-Дніпровському межиріччі відома низка золотоординських городищ, більшість з яких – у басейні П. Бугу, але, за винятком Торговиці, вони не досліджувалися²⁰.

Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка 2014 р. присвячені проблемі “Синьоводська битва 1362 року в контексті середньовічної історії Східної Європи”. У статті І. Козир розглянуто результати розкопок комплексної пам'ятки серед. XIV ст. біля с. Торговиці. Тут підтверджується, що аналіз археологічних матеріалів дозволив виділити риси золотоординської культури, які засвідчують існування на берегах р. Синюхи одного з міських центрів порубіжного західного улусу Золотої Орди. Виявлені об'єкти та окремі артефакти мають аналогії в золотоординських містах, зокрема Північно-Західного Причорномор'я та Криму. Єдиною відомою на час публікації архітектурною пам'яткою об'єкта є типова східна лазня, збудована із характерної для золотоординських споруд квадратної випаленої цегли. Виявлені печі-тандири були також характерними для ординських міст. Подібні аналогії мають і лінії водогону, майстерня з опалювання кераміки. Знахідки монет дозволяють датувати пам'ятку першою половиною – серединою XIV ст. Знову оприлюднено версію, що, вірогідно, заснування міста відбулося за хана Узбека, а припинитися могло у зв'язку з перемогою 1362 р. литовського князя Ольгерда у Синьоводській битві над татарами. Відсутність поховань під більшістю кам'яних надгробків на могильнику дозволяє віднести їх до кенотафів, що характерно і для золотоординського Поволжя. Загалом, на Торговицькому могильнику присутні елементи християнської та мусульманської атрибутики, що свідчить про релігійну неоднорідність мешканців поселення та певну віротерпимість, підтримувану ординською адміністрацією²¹. Водночас, М. Сичов, торкаючись питання біографічної реконструкції, вважає, що відсутність чітких християнських або мусульманських рис у поховальному обряді не дає можливості визначити його релігійну належність.

²⁰ Г.А. Козубовський, *Дані нумізматики про торговельні шляхи в Україні в середині XIV ст.*, Археологія 3 (2012) 76–77.

²¹ І. Козир, *Торговицький археологічний комплекс та проблема локалізації Синьоводської битви 1362 року*, Наукові записки, серія: Історичні науки, вип. 20, Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи, Кіровоград 2014, с. 10–11, 16–17.

До елементів поховальних традицій мусульман можна віднести відсутність з померлим речей²².

У публікаціях дорадянської доби згадуються матеріальні сліди вірогідного чи реального перебування (мешкання) татар у районі річок Інгульця й Тясмину. Більш конкретним джерелом вивчення золотоординської доби стали монети, про виявлення яких йшлося в публікаціях рубежу XIX–XX ст. Статті 2000-х рр. висвітлюють результати археологічних розкопок у районі с. Торговиці на р. Синюсі, які виявили золотоординський комплекс XIV ст. На наш погляд, вони засвідчують потребу в продовженні пошуку решток житлової зони поселення, підземних ходів, можливо, місця битви на Синій Воді. Напевне, мають бути оприлюднені підсумки вивчення фрагментів стріл, кераміки.

²² М. Сичов, *До питання про біоархеологічну реконструкцію Торговицького золотоординського комплексу*, Наукові записки, серія: Історичні науки, вип. 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи, Кіровоград 2014, с. 228.